

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2024.33.226>

УДК 94(477)930.85(1-87)

Тетяна Катаргіна

канд. іст. наук, старш. наук. співроб.

Інститут історії України НАН України

01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

E-mail: katativan@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2964-2926>

УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА ЗА КОРДОНОМ: ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ

У статті проаналізовано стан збереження пам'яток української культури за кордоном, виокремлені пріоритетні напрями їх дослідження, визначені проблеми, пов'язані з їх виявленням та захистом. Наголошується на необхідності по-новому проводити відбір, ідентифікацію, класифікацію об'єктів національної культурної спадщини як у державі, так і за її межами. У цьому контексті вивчення збереження українських пам'яток історії та культури в зарубіжних країнах має наукове і практичне значення.

Водночас необхідно виокремити цілу низку проблем, пов'язаних зі збереженням автентичних українських пам'яток на теренах інших держав. Серед них варто виділити передовсім загальні, які стосуються розвитку суспільно-економічних відносин у діаспорі. Йдеться, зокрема, про проблеми, викликані згортанням культурно-освітніх програм в умовах розповсюдження тенденцій глобалізації. Спостерігається спад активності самої української діаспори, пов'язаний із процесом асиміляції, і як наслідок — скорочення кількості україномовних представників діаспори. До цього необхідно додати зменшення чисельності прямих вихідців із метрополії, які активно діють у сфері політики, освіти, культури.

У процесі розбудови незалежної Української держави важливо налагоджувати контакти, створювати необхідні умови для об'єднання українців у сучасному світі. Отже, формування методів збереження пам'яток в Україні та посилення інтеграційних процесів у галузі захисту культурної спадщини передбачає активне запровадження сучасних механізмів управління цією діяльністю. Розробка методів залучення громадянського суспільства до справи збереження культурної спадщини за кордоном сприятиме посиленню значення громадських інституцій у здійсненні позитивних зрушень у сфері культури.

Ключові слова: українські пам'ятки за кордоном, українська культурна спадщина, українська діаспора.

Tatiana Katargina

PhD in History, Senior Researcher
Institute of History of Ukraine
the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskiyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: katativan@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2964-2926>

UKRAINIAN CULTURAL HERITAGE ABROAD: PROBLEMS OF RESEARCH AND PRESERVATION

The article analyzes the state of preservation of Ukrainian cultural monuments abroad, highlights the priority areas of their research, and identifies the problems associated with their identification and protection. The need to carry out the selection, identification, classification of objects of national cultural heritage in a new way, both in the state and abroad, is emphasized. In this context, studying the preservation of Ukrainian monuments of history and culture in foreign countries has scientific and practical significance.

At the same time, it is necessary to single out a number of problems related to the preservation of authentic Ukrainian monuments on the territory of other states. Among them, we should highlight first of all the general ones, which relate to the development of socio-economic relations in the diaspora. They should include the problems caused by the curtailment of cultural and educational programs in the conditions of spreading trends of globalization and the world economic crisis. There is a decline in the activity of the Ukrainian diaspora itself, associated with the process of assimilation and, as a result, a reduction in the number of Ukrainian-speaking representatives of the diaspora. To this should be added the declining number of direct immigrants from the metropolis who are active in politics, education, and culture.

In addition to general problems, a number of issues related to the appreciation and preservation of Ukrainian historical and cultural monuments abroad are highlighted and need to be resolved:

- the territorial placement of monuments on the territory of other countries is subject to the adopted national legislation in the field of preservation of cultural heritage. At the same time, each of the countries takes care of the preservation of the national cultural heritage, and it is necessary to attract a

significant information resource, so that the monuments related to the history and culture of the Ukrainian people abroad receive proper protection;

- chronological boundaries are accepted in foreign countries (from 25 to 75 years), according to which the specified object acquires the status of a historical monument. Therefore, a certain number of objects that are considered monuments for Ukrainians, but do not fall under the definition of monuments, may be destroyed for purely utilitarian reasons as a result of new construction;

- financial problems associated with maintaining memorial objects in proper condition during repair and restoration works in sacred buildings, preservation of Ukrainian necropolises and burials in cemeteries.

In the process of building an independent Ukrainian state, it is important to establish contacts and create the necessary conditions for the unification of Ukrainians in the modern world. Therefore, the development of methods for preserving monuments in Ukraine and strengthening integration processes in the field of cultural heritage protection involves the active introduction of modern mechanisms for managing these activities. The development of methods for involving civil society in the preservation of cultural heritage abroad will help to strengthen the importance of public institutions in making positive changes in the field of culture.

Keywords: *Ukrainian sights abroad, Ukrainian cultural heritage, Ukrainian diaspora.*

В умовах необхідності захисту надбань національної культури, визначення пріоритетів у напрямках її розвитку, забезпечення спадковості культурних процесів набуває значення справа збереження пам'яток історії та культури. Об'єкти культурної спадщини належать до тих надбань, які впливають на почуття, етику, мораль людини фактом існування. Пам'ятки є важливою частиною розвитку культури, сприяють формуванню особистості, значною мірою визначають духовний потенціал нації.

Концепція збереження пам'яток історії та культури була розроблена фахівцями із захисту пам'яток культури та природи й покладена в основу міжнародних документів, ухвалених Організацією Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО). Поняття «культурна спадщина» було застосоване в Конвенції ЮНЕСКО 1972 р. «Про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини», за якою до культурної спадщини віднесені нерухомі пам'ятки історії та культури, а також визначні місця, які мають універсальну цінність із погляду антропології, історії, мистецтва, науки, естетики, етнології¹. Основні положення Конвенції стали обов'язковими для країн, які приєдналися до неї. Україна приєдналася до цієї Конвенції у 1988 р.

У Законі України «Про охорону культурної спадщини» 2000 р.² визначено, що до культурної спадщини України відносяться будинки, споруди, ансамблі (або їхні рештки), визначні місця, що мають цінність з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду і зберегли свою автентичність. На сучасному етапі можна констатувати, що міжнародна нормативно-правова термінологія, яка застосовується в конвенціях та рекомендаціях ЮНЕСКО щодо визначення культурної спадщини, імплементована в українське законодавство. Як зазначав відомий український історик С. Кот: «Поняття «культурна спадщина» містить в собі виразний контекст процесу успадкування, тобто передачі від попередніх поколінь до наступних поколінь створених ними цінностей. Таким чином, культурна спадщина виступає сегментом існуючого загального масиву культурних цінностей як цілості, є його невід'ємною складовою частиною»³.

Українська історико-культурна спадщина не обмежується нерухомими пам'ятками, які зберігаються на території держави. Особливе геополітичне становище України сприяло розвитку політичних, економічних, культурних зв'язків країни з державами Сходу й Заходу. Україна виступає як метрополія для східної й західної діаспор. Вони мають різний час появи та зв'язки з метрополією. Вивчення нерухомих пам'яток і пов'язаних із ними подій дає можливість детальніше простежити віхи життя не тільки окремої людини, а й вивчити взаємовідносини та встановити позитивні й негативні чинники впливу кожної із культур одна на одну.

Мета статті полягає у висвітленні напрямів дослідження різних типів та видів нерухомих пам'яток української культурної спадщини на теренах зарубіжних країн. Наголошується на необхідності забезпечення вчасного проведення наукових розвідок для запобігання втраті безцінного матеріалу, який становлять пам'ятки історії та культури. Водночас дослідження спрямоване на визначення проблем, які зустрічаються при дослідженні пам'яток української історії та культури за кордоном, і не охоплює всього комплексу об'єктів культурної спадщини. Увага зосереджена на висвітленні практики збереження нерухомих пам'яток із боку державних інституцій та громадських об'єднань.

Значна кількість пам'яток за кордоном, присвячених видатним українцям та історичним подіям, була виявлена і відзначена пам'ятними знаками, увічнена монументами за роки незалежності України. Це в основному пам'ятники видатним українцям, пам'ятні знаки на вшанування жертв політичних репресій доби тоталітаризму та голодоморів. Загалом, українська культурна спадщина за кордоном здебільшого формується різноманітними історичними, архітектурними пам'ятками та монументальними пам'ятниками.

Сучасна історіографія представлена науковими дослідженнями питань визначення та поцінування нерухомої культурної спадщини за кордоном. Загальні питання пам'яткознавства висвітлені в колективних працях «Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика», 2007 р., «Культурна спадщина в контексті підготовки «Звіду пам'яток історії та культури України», 2015 р., Основи пам'яткознавства підготовлені авторським колективом науковців Інституту історії України НАН України, Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т. Рильського НАН України, Центру пам'яткознавства НАН України та УТОПК. У цих працях ґрунтовно розглядаються термінологія та концептуальні положення пам'яткознавства як в Україні, так і за її межами. У низці наукових розвідок та методологічних працях українських істориків В. Горбика, Л. Гріффена, Г. Денисенко, Г. Івакіна, Т. Катаргіної, Н. Ковпаненко, К. Колибанової, С. Кота, О. Титової, Л. Федорової розглядаються питання понятійного апарату історико-культурної спадщини й термінології щодо визначення пам'яток та пам'ятних місць у практиці пам'яткознавства як в Україні, так і в країнах зарубіжжя, висвітлюються окремі типи й види пам'яток української спадщини за кордоном⁴.

Увічнення пам'яті видатних діячів української історії та культури монументальними пам'ятниками за кордоном висвітлено у працях мистецтвознавця, культуролога О. Горбула, істориків, культурологів, мистецтвознавців В. Трощинського, І. Тюрменка, О. Федорука, А. Шевченка⁵.

Значний внесок у дослідження української культурної спадщини зробили науковці Наукового Товариства імені Шевченка (НТШ). Серед перших видань української діаспори, ініційованих НТШ, в яких знайшли відображення пам'ятки історії та культури й питання їх збереження на теренах інших держав, можна назвати «Енциклопедію Українознавства» за редакцією В. Кубійовича та З. Кузелі (Сарсель, 1955–1995 рр.). Члени товариства були співавторами Енциклопедії української діаспори (з 1988 НТШ було співспонсором ЕУД та видавцем її Американського тому (Т. 1, Сполучені Штати Америки. Книга 1, 2009). Також, проблеми української культурної спадщини були об'єктом розгляду науковців Української вільної академії наук (УВАН) у Канаді, Українського Вільного Університету у Празі (Чехія), Вільного університету Берліна (Німеччина).

Серед зарубіжних дослідників нерухомих пам'яток історії та культури, які пов'язані з представниками української історії та культури, варто відзначити доробок науковців Т. Геврика, Л. Винара, М. Марунчака⁶. Дослідники історії України та української діаспори певну увагу приділяли вивченню її культурної спадщини, пов'язаної з видатними представниками українського народу — піонерами еміграції, церковними діячами, науковцями, митцями — як важливі складові у студіюванні культурних процесів загалом.

Відзначимо, що на шляху організації структурних підрозділів у сфері дослідження та збереження культурної спадщини українці зарубіжжя стикаються з деякими проблемами, пов'язаними з їх політико-правовим статусом у інших країнах. Так, у низці держав Центрально-Східної Європи політико-правовий статус української громади закріплено законодавчо — вона визнається національною меншиною. Це забезпечує державну підтримку зусиль місцевих українських громад щодо збереження своєї національної самобутності, здобуття освіти й інформації рідною мовою тощо. У країнах, де українська громада не має статусу національної меншини, забезпечення її національно-культурних потреб є справою бажання та організаційних зусиль етнічних українців, які проживають у цих країнах. Для інших українських спільнот за кордоном питання задоволення національно-культурних потреб є предметом міждержавних переговорів на всіх рівнях. Із року в рік збільшується кількість угод, які передбачають реалізацію культурно-освітніх та інших запитів української діаспори. Створюються двосторонні змішані міжурядові комісії із питань забезпечення прав національних меншин⁷.

Пам'ятки історії — складова культурної спадщини

До нерухомих пам'яток історії можуть належати практично всі типи об'єктів: цивільні і військові споруди (адміністративні й житлові будинки, промислові підприємства, церкви, фортеці, військові укріплення тощо), зразки військової техніки і зброї, транспорту, сільськогосподарських машин та інші об'єкти, встановлені з метою увічнення історичних подій, а також поховання й пам'ятні місця.

Пам'ятки історії — найвразливіша група пам'яток, збереження яких залежить від різних чинників — від своєчасного виявлення, наукового дослідження подій, пов'язаних із матеріальним об'єктом, до можливості його збереження в умовах стрімкого розвитку міської та сільської інфраструктури. Історичні будинки часто стають на заваді планам сучасних забудовників, тому їх збереження щоразу наштовхується на спротив девелоперів, особливо, якщо збереження стосується об'єктів іншої національно-культурної приналежності. Тому вчасне визначення та поцінування об'єктів, пов'язаних із життям і творчістю цінованих в українському суспільстві діячів, розуміння необхідності захисту пам'яток, створюють умови збереження національно-культурного надбання для майбутнього. Слід звернути увагу на те, що пам'яткоохоронці наполягають на забезпеченні збереження автентичних пам'яток. Тому велике значення набувають питання їх виявлення та фіксації.

Питання автентичності пам'яток розглядалося на багатьох міжнародних форумах ЮНЕСКО, починаючи з 1964 р. після ухвалення

Венеційської хартії — Міжнародної хартії з охорони та реставрації нерухомих пам'яток і визначних місць. На основі принципів, закладених у цій хартії щодо пріоритету збереження пам'яток у автентичному вигляді, у 1965 р. створена Міжнародна рада з питань пам'яток і визначних місць (ICOMOS). 1994 року заснований Український комітет ICOMOS. Отже, українські міжнародні організації дотримуються вимог щодо збереження пам'яток, які визначені міжнародними інституціями.

Будинки як пам'ятки історії

Будинок, пов'язаний з історичними подіями, відіграє важливу роль у створенні уяви про культурний простір та без сумніву несе на собі відбиток історичного минулого як пам'ятка.

У сучасний період, розглядаючи різноманіття української культурної спадщини, необхідно виокремити цілу низку проблем, пов'язаних зі збереженням автентичних нерухомих об'єктів української культурної спадщини на теренах інших держав для подальшого їх захисту від можливих руйнувань. Для збереження культурних традицій та їх популяризації українські громади в різних країнах створюють свої благодійні фонди. Вони зацікавлені в розповсюдженні інформації про культурний внесок свого народу в скарбницю світової культури. Прикладом такої діяльності є кроки, які зробила українська діаспора в напрямі популяризації та увічнення пам'яті діячів української культури в зарубіжних країнах.

Так, наприклад, на будинках, де мешкали представники української культури, встановлені меморіальні дошки, в деяких створені меморіальні музеї. За спільною пропозицією співробітників Київського музею О. Довженка та української громади в Берліні 2001 року встановлена меморіальна дошка кінорежисеру й письменнику О.П. Довженку на будинку за адресою Бісмаркштрассе, 69, де він мешкав у 1922-23 р. Автор барельєфа — київський скульптор Р. Русін. У ці роки О. Довженко працював секретарем генерального консульства УСРР. У вільний час брав студії у відомих представників художньої школи Німеччини — Х. Болушека, В. Йекеля. Виставляв свої твори у престижній галереї «Каспер»⁸.

У столиці Італії — Римі — упродовж певного часу мешкав письменник М.В. Гоголь. Він зупинявся тут за трьома адресами по вулицях — ді Ісідоро, 17 (будинок не зберігся), де ла Кроче, 81 та по вулиці Виа Систина, 126 (колишн. Страда-Феліче)⁹. За останньою адресою розташований будинок, у якому письменник жив у 1837 р. Тут ним написаний роман «Мертві душі». На фасаді встановлена меморіальна дошка.

Італійська вілла «Адріана», розташована на проспекті Казалотті (Corso Casalotti), 112 у м. Сан-Ремо, пам'ятає роки перебування тут української поетеси, драматургині, письменниці Лесі Українки. Тут вона

мешкала в 1901–1903 рр. у своїх родичів Садовських. У 1998 р. за ініціативи краснавиці, дослідниці й перекладачки М. Моретті на фасаді будинку встановлена мармурова меморіальна дошка, на якій італійською та українською мовами написано: «На цій віллі в 1901–1903 роках жила поетеса Леся Українка, палка виразниця українського національного духу»¹⁰.

В Італії у містечку Торе-дель-Лаго, біля м. Віареджо розташований масток, де у 1920–1930-х роках проживала видатна українська оперна співачка С. Крушельницька¹¹. Тут у 2012 р. відбулося урочисте відкриття бронзового погруддя С. Крушельницької (скульптор Р. Іваницький). Ініціатива встановлення погруддя належить Посольству України в Італії, міськраді Віареджо, фундації «Фестиваль Пуччіні» та здійснено за підтримки фундації «Сімонетта Пуччіні», УГКЦ у Італії¹².

У США, на 14-й вулиці Нью-Йорка, зберігся будинок, де в 1978–1981 рр. проживав український танцівник, організатор та керівник ансамблю українського танцю, кінопродюсер В.К. Авраменко. Будинок належав покровителям та друзям хореографа — подружжю Іванни та Мар'яна Коців — відомим нині в Україні меценатам, видавцям¹³.

Також у США зберігся будинок у м. Вудсток, де жив видатний український скульптор, живописець, графік, представник авангарду, зачинатель кубізму у пластичному мистецтві О.П. Архипенко. В будинку нині створений меморіальний музей-майстерня митця¹⁴.

Такі приклади виявлення будинків як пам'яток історії та їх увічнення демонструють зацікавленість українців зарубіжжя у збереженні унікальних об'єктів культурної спадщини, пов'язаних із діячами української історії та культури. Однак в умовах сучасного розвитку будівництва не завжди вдається зберегти цінні історичні споруди. У такому разі меморіальними таблицями відзначаються пам'ятні місця, де колись розташовувався той чи інший історико-культурний об'єкт. Меморіальною дошкою відзначене, наприклад, місце будинку, в якому розміщувалася перша дипломатична місія УНР у Берліні. Дошку у 2019 р. встановили представники Посольства на бетонній стіні у м. Берлін за адресою Набережна Людвіга Ерхардта у парку Шпребоген. Точне місце розташування українського диппредставництва було виявлено у 2017 р. дослідниками Вільного університету м. Берлін на прохання українського дипломатичного відомства у ФРН. Будинок, у якому була відкрита місія гетьманом П. Скоропадським у 1918 р., побудований у XIX ст. і був зруйнований наприкінці Другої світової війни. Дозвіл на встановлення дошки надано мерією Берліна. Скульптором меморіальної таблиці став український митець О. Золотарьов. Ініційована Посольством України у Берліні меморіалізація пам'ятного місця пов'язана з відзначенням 100-річчя Української революції та 100-річчям української дипломатичної служби¹⁵.

Своєчасне виявлення й дослідження споруд та будинків, які пов'язані з історією та культурою українського народу, має стати на заваді їх руйнації та створити умови для збереження історичного середовища в майбутньому.

Поховання видатних діячів історії та культури України як пам'ятки історії

До пам'яток історії за кордоном віднесені місця поховань українських військових, видатних українських політичних діячів — учасників визвольних змагань за незалежність України, представників української наукової еліти, визначних митців, церковних діячів. Значна кількість українців похована на цвинтарях Центральної, Південно-Східної та Західної Європи, чимало у США та Канаді. У цих країнах знайшли останній притулок, зокрема, діячі УНР, ЗУНР, українських урядів початку ХХ століття. Зазначимо, що закордонні дипломатичні установи України не отримують фінансування на підтримку поховань визначних українців у належному стані. Незважаючи на це, вони продовжують разом із місцевими українськими громадами пошукову роботу з виявлення поховань визначних українців. Наприклад, зусиллями Генерального консульства України в Нью-Йорку та української громади у США в першій декаді 2000-х років віднайдено могили трьох визначних діячів українського національного руху початку ХХ століття: А. Левицького — керуючого МЗС за часів Директорії, президента УНР у екзилі; С. Витвицького — державного секретаря зовнішніх справ ЗУНР, члена Національної ради ЗУНР, президента УНР у еміграції; Л. Цегельського — секретаря внутрішніх справ першої Ради державних секретарів ЗУНР, який 22 січня 1919 р. на Софійській площі в Києві зачитав Ухвалу Української Національної Ради про волю ЗУНР об'єднатися в єдину Українську соборну державу¹⁶.

У Польському селищі Млини упродовж тривалого часу була занедбана могила автора музики Державного Гімну України М. Вербицького (1815–1870). І лише в 1934 році на кошти селян і студентського товариства «Боян» встановлено невеликий пам'ятник. У 1995 році його відреставрували. 2005 року за сприяння української громадськості за підтримки діаспорних організацій Польщі над похованням видатного громадського діяча, композитора, священника збудована пантеон-каплиця. Автором пантеону став львівський архітектор І. Коваленко, чий проєкт переміг у конкурсі, організованому Львівською облдержадміністрацією та львівською обласною організацією Українського товариства охорони пам'яток. Спорудження пантеону профінансовано Львівською Обласною Державною Адміністрацією й місцевою парафією Різдва Пресвятої Богородиці в Хотинці та пожертвами громадян із Польщі та України. Каплиця

постала на відзначення двох дат, які майже співпали в часі: 140-річчя від першого публічного озвучення урочистої пісні у м. Перемишлі та 190-річчя від дня народження композитора. До комплексу пам'ятних місць, пов'язаних із М. Вербицьким, у Млинах входять: цвинтар, каплиця-пантеон, у якому розташована його могила та церква Покрови Пресвятої Богородиці (рік будови 1733), де парохом був о. Михайло Вербицький¹⁷. Нині за могилою М. Вербицького доглядає українська громада Перемишля.

Догляд за похованнями за кордоном здійснюється представниками українських громад, нащадками перших емігрантів та муніципальною владою, на території якої розташовані ці поховання. Так, зусиллями української громади Литви 1990 року впорядкована могила Я. Головацького — українського лінгвіста, етнографа, фольклориста, поета, священника УГКЦ, педагога, співзасновника об'єднання «Руська Трійця». На православному цвинтарі «Лепкальне» м. Вільнюс зусиллями місцевої української громади та за сприяння Української греко-католицької церкви Святої трійці споруджено гранітний постамент із написом «Якову Головацькому (1814–1888)»¹⁸.

Багато поховань учасників національно-визвольних змагань за незалежну Україну першої половини ХХ ст. розташовано в Польщі. Після Другої світової війни, коли державна влада УРСР таврувала злочинцями борців за волю України, позбавлені опіки українські могили руйнувалися, з пам'ятників зникали металеві пластини зі знаком тризуба й таблички з іменами. У 1980-х, завдяки зусиллям українців, які проживали у Варшаві, передовсім М. Сивицького, та фінансовій допомозі українців зі США й Канади, частина могил була відновлена. Сприяв цьому й адміністратор цвинтаря, настоятель Вольської православної парафії о. Анатолій Шидловський. Відновлення могил поживалося у 1990-х, коли окрім Об'єднання українців у Польщі включилося в цю справу також Посольство України. В облаштуванні поховань допомогли польське Міністерство національної оборони та українська громадськість Варшави. Завдяки старанням посла України Д. Павличка каменярські фірми з Волині виконали для обох кватер пам'ятники з чорного мармуру з написами «Борцям за волю України 1918–1920. *Zolnierzom Ukrainskiej Republiki Ludowej brońniacum wolności Ukrainy i Polski 1918–1920*»¹⁹.

Ще одна з проблем, яка має бути вирішена у процесі дослідження поховань видатних діячів історії та культури за кордоном, це уточнення місця поховання.

Серед країн Європи, де завершили життя видатні українці, слід згадати Румунію, де похований І. Мазепа (1639–1709) — визначний український політичний діяч, гетьман Війська Запорозького. Під час походу

шведів на Москву через територію України відкрито перейшов на бік Карла XII. Після поразки шведських і гетьманських військ під Полтавою у 1709 р. Мазепа оселився у передмісті м. Бендери, де і помер. За наказом гетьмана П. Орлика був похований у церкві Святого Георгія в м. Галац (нині Румунія)²⁰. До нашого часу поховання не зберіглося. 1962 року під впливом радянської антирелігійної боротьби відбулось знищення церкви Святого Георгія в Галаці. Разом з нею знищено й місце поховання гетьмана І. Мазепи. Утім пам'ять про гетьмана увічнена встановленим на його честь пам'ятним знаком. Символічне перепоховання праху І. Мазепи відбулося 2009 року до м. Батурин — колишньої гетьманської столиці в Україні²¹.

Сподвижник І. Мазепи, військовий та державний діяч, дипломат, гетьман України в екзилі П. Орлик помер у столиці Молдовського князівства Яссах (тепер Румунія) 1742 року. За дослідженнями румунського історика П. Панаїтеску похований у кафедральному соборі Яської метрополії. З метою ідентифікації точного місця могили гетьмана П. Орлика, на думку дослідника його життя й діяльності Т.Г. Рендюка, необхідно організувати пошукову групу з фахівців Спільної українсько-румунського комісії з питань історії, археології та етнографії, створеної 1994 року²².

На пошану гетьмана у 2011 р. у Швеції, у м. Крістіанстад, встановлений пам'ятник П. Орлику, присвячений 300-річчю написаної ним Конституції. Відкрили пам'ятник та меморіальну дошку на будинку, де упродовж 1716–1719 рр. мешкав гетьман у екзилі П. Орлик. Авторами пам'ятника стали українські скульптори О. Сидорук та Б. Крилов²³.

Громадські об'єднання українців доглядають поховання видатних українських діячів історії та культури, які з різних причин опинилися за кордоном і поховані в інших країнах. Показовою в цьому сенсі є діяльність української громади Болгарії, яка згуртувалася навколо ідеї вшанування пам'яті українського вченого, громадсько-політичного діяча М. Драгоманова. Зусиллями української політичної еміграції на могилі встановлений пам'ятник коштом всієї української громади. Це сталося 1932 року на міському кладовищі м. Софія. Скульптор пам'ятника — М. Парашук, який входив до складу комітету з вшанування пам'яті М. Драгоманова. На освяченні пам'ятника були присутні представники всіх емігрантських організацій Софії²⁴.

Із плином часу відбуваються перепоховання, змінюються місця розташування пам'яток, хоча за першоджерелами до історичної літератури потрапляє вже застаріла інформація. Наприклад, прах балетмейстера, танцівника, педагога, кінопродюсера В. Авраменка був перенесений із Канади у м. Стеблів Черкаської області 1993 р.

На Личаківське кладовище Львова у 2002 р. з Німеччини були перепоховані: державний, політичний діяч, Президент Західноукраїнської

Народної Республіки (ЗУНР) Є. Петрушевич (перепохованням опікувався Ю. Ференцевич), військовий і державний діяч, полковник, ідеолог стрілецького руху, секретар військових справ ЗУНР Д. Вітовський. 2010 року відбулося перепоховання зі США політичних і громадських діячів — провідника ОУН Л. Ребета та його дружини, співзасновниці Української Головної Визвольної Ради Д. Ребет — на Личаківське кладовище Львова в Україні. За дослідженням В. Щербаківського, у м. Каракас (Венесуела) похований архітектор, художник В. Кричевський. Надгробний пам'ятник спроектований В. Павловським²⁵. Однак 1975 року прах В. Кричевського та його дружини Є. Кричевської (Щербаківської) перенесений із Венесуели до українського кладовища св. Андрія Первозваного у м. Саут-Баунд-Бруці (шт. Нью Джерсі, США)²⁶. На цей же цвинтар перенесений прах громадсько-політичного діяча, правника, члена Центральної Ради і Селянської спілки, Голови Директорії УНР, Головного Отамана військ УНР, Президента УНР у екзилі (1926–1954) А. Лівичького.

Також при організації перепоховання має значення вирішення прав власності на поховання або встановлення опіки над могилою видатної особистості. В українських дипломатів виникли проблеми з ініціативою перепоховання полковника, легендарного командира Корпусу Січових Стрільців, керманіча УВО, очільника ОУН Є. Коновальця з цвинтаря м. Роттердам у Нідерландах до України. У 2008 році на виконання доручення Секретаріату Президента України Посольством України була проведена робота щодо з'ясування можливості перепоховання праху Є. Коновальця в Україні. Однак, реалізувати цю ідею не вдалося, тому що, відповідно до угоди з адміністрацією кладовища Кросвейк, правом виключної оренди на могилу Є. Коновальця володіє Українська стрілецька громада Канади (м. Торонто), яка подовжила термін оренди на наступні 10 років. На сьогодні поховання доглядають представники української громади в Нідерландах за підтримки Посольства України²⁷.

До збереження пам'яток української культури за кордоном долучаються й національні громадські організації. Так, за ініціативної підтримки Естонського товариства охорони пам'ятників старовини, українського земляцтва м. Нарва на військовому кладовищі відкрито меморіальну дошку українським політичним в'язням. На дошці українською мовою викарбувані імена 26 політичних в'язнів з України, прізвища яких вдалося встановити. В'язнів утримували в концентраційному таборі м. Нарва у 1945–1955 рр., де вони й загинули. Проте, потребує вирішення питання упорядкування поховання українських політв'язнів та встановлення там пам'ятного знаку²⁸.

У країнах Європи розгортається процес дослідження поховань радянських військовополонених. Так, у рамках Програми дослідження похо-

вань військовополонених зі Східної Європи на території Північної Європи у 1941–1945 рр. триває збір відомостей та збереження меморіальних комплексів і місць поховань радянських — зокрема й українських — солдатів на території Північної Норвегії.

За результатами попередніх досліджень за часткового сприяння Посольства України в Норвегії у рамках згаданого проєкту станом на 2010 р. виявлено 449 українців, похованих упродовж 1941–1945 рр. Науковцям вдалося встановити персональні дані семи українських військовополонених табору Б'єрнелва, одного з 500 концентраційних нацистських таборів на теренах Норвегії²⁹. Вісім тисяч поховань ще залишаються неідентифікованими. Остаточні результати дослідження будуть надані Посольству України в Норвегії із подальшою передачею в Україну.

У 2007 році Державним підприємством «Центр» спільно з Департаментом охорони історичних пам'яток Естонії розпочате дослідження кладовища Сійверсті парафії Олександрійської церкви, де упродовж 1945–1955 рр. поховані політв'язні концентраційного табору ІТЛ-1, та визначення обсягу робіт, який доцільно виконувати за кошти української сторони³⁰.

За результатами проведеної роботи на розгляд естонської сторони передано інформацію із внесеними корективами до вже розробленого проєкту реконструкції кладовища Сійверсті стосовно впорядкування могил, а також проєкт та креслярські розробки пам'ятного знаку, який планується встановити на місці поховання.

Визначні місця — маркери історичної пам'яті

Проблеми, які виникають при дослідженні та ідентифікації визначних місць на теренах інших держав, полягають в узгодженні термінологічного та понятійного апарату, яким оперують дослідники різних країн. Як слушно зауважила науковиця О. Любовець: «Останні десятиліття місця пам'яті стали й важливою складовою міжнародної політики. Так, улаштування пам'ятних місць стало вагомим чинником розв'язання драгливих, суперечливих питань історичного минулого між різними народами. Прикладом можуть слугувати спроби України та Польщі на рівні улаштування пам'ятних місць жертвам політичних репресій зняти існуючі напруження у стосунках між державами з приводу спільного історичного минулого обох народів. Зокрема, в «Угоді між Урядом України і Урядом Республіки Польща про збереження місць пам'яті і поховання жертв війни та політичних репресій» від 21 березня 1994 р. (ст. 2) дається визначення понять: «місце пам'яті» означає місце, пов'язане з боротьбою або катуванням; «улаштування місць пам'яті і поховання» є визначення їх меж, встановлення надгробків, пам'ятників, пам'ятних дошок та мемо-

ріальних споруд; «утримання місць пам'яті і поховання» означає охорону могил, гробків, пам'ятників та меморіальних споруд, їх підтримання у належному стані». Таким чином, поняття «місця пам'яті» поступово стає невід'ємною частиною міжнародного права»³¹. Питанням визначення місць пам'яті присвячені розвідки української дослідниці Г. Денисенко, яка слушно зауважила, що «Історична пам'ять — фундамент національної ідентичності, феномен рівною мірою індивідуальний і колективний»³². У монографії «Культурна спадщина у формуванні історичної пам'яті» Г. Денисенко окремий розділ присвятила дослідженню місць пам'яті в меморіальному просторі України³³.

До пам'ятних місць скорботи належать місця страти та катувань українських політичних, військових діячів, представників науки та культури, страчених у період тоталітарної доби та під час сталінських репресій. Частина з них вшанована меморіальними знаками. Такі місця належать до пам'яток, пов'язаних із трагічними сторінками історії багатьох народів, як нагадування нащадкам про жахливе обличчя війни, стають пересторогою для запобігання гуманітарним катастрофам, до яких приводять диктаторські, тоталітарні режими.

Проблемою на сучасному етапі стало дослідження поховань українських політичних в'язнів, страчених у РФ під час більшовицько-сталінського терору 1930-х років. Понад 130 наших співвітчизників, безпідставно звинувачених у шпигунсько-терористичній діяльності та створенні на Соловках контрреволюційної організації «Всеукраїнський центральний блок», було вивезено на узбережжя Повенецької затоки Онезького озера. Найбільший тюремний етап вивезено в урочище Сандармох під Медвеж'єгорськом (Карелія, РФ), де 27 жовтня — 4 листопада 1937 р. було розстріляно 1111 політичних в'язнів (район 19-го км автошляху Медвеж'єгорськ–Повенець)³⁴. Серед тих, кому винесли смертний вирок, була велика група українців — М. Зеров, М. Куліш, Л. Курбас, А. Крушельницький, М. Ірчан-Баб'юк, С. Рудницький, М. Яворський та ін. Загалом в урочищі Сандармох знищено близько дев'яти тисяч чоловік³⁵. На території Карелії виявлені десятки місць розстрілів і поховань, де страчені й поховані під час репресій сотні тисяч людей.

Пам'ятне місце розстрілу розташоване в районі 16-го кілометру дороги Медвеж'єгорськ–Повенець (нині 19-й км). Зафіксовано 150 ям, розміром 4x4 м, в яких містилися масові поховання жертв політичних репресій, де тепер перебуває меморіальне кладовище³⁶. На кладовищі збудовано й освячено православну каплицю на честь св. Георгія. Неповдалік від неї — хрест, пов'язаний вишитим рушником — данина пам'яті представників української інтелігенції — учасників акції «Покаяння», проведеної у 1997 р.

Біля входу на меморіальне кладовище в Сандармосі встановлено гранітну брилу з барельєфом і написом: «Люди, не убивайте друг друга» (ск. Г. Салтун)³⁷. На сьогодні, у зв'язку із забороною діяльності у РФ товариства «Меморіал», яке опікувалося означеними меморіалами, постає проблема із захистом та збереженням пам'яток, пов'язаних із трагічними подіями історичного протистояння російської та української культурних традицій, на території РФ.

У сучасних умовах поширення історичних знань про українців за кордоном постає проблема оновлення експозицій музеїв, які були створені за часів СРСР. Це стосується пам'ятних місць на територіях колишніх нацистських концентраційних таборів. Пам'ять про українських патріотів, які пройшли нацистські тортури, зовсім не висвітлюється. Причина такого нівелювання ролі українців у поваленні нацизму полягає в тому, що Росія як правонаступниця СРСР має вплив на формування музейних експозицій у зарубіжних країнах. У основі її ідеологічної концепції закладена пропаганда на противагу історично правдивій інформації. Тому слід ретельно проаналізувати експозиції таких музеїв.

Так, наприклад, на території нацистського концтабору Заксенгаузен у Німеччині, у в'язниці Целленбау перебували політв'язні: діячі українського національно-визвольного руху С. Бандера (1941–1944 рр.), Я. Стецько, В. Стахів, А. Мельник (1944 р.). У 1944 році тут був закатований поет, політичний діяч, український патріот Олег Ольжич (О.О. Кандиба), який сидів у камері № 14³⁸. На території колишнього концтабору в 1992 р. створено меморіал у пам'ять про в'язнів, а з 2001 р. розгорнута експозиція, присвячена спецтабору № 7/№1 НКВС СРСР³⁹. Пам'ять про українських патріотів у музеї не висвітлюється. У сучасних умовах, коли російська агресивна інформаційна політика націлена на розповсюдження антиукраїнських наративів по всьому світу, постає нагальна необхідність перегляду і правдивого висвітлення життя та діяльності українських діячів історії та культури в експозиціях закордонних музеїв. У інформаційному просторі належне місце необхідно надати культурній дипломатії для проведення просвітницької діяльності про діячів українського національно-визвольного руху через музеї, пам'ятки історії та культури.

Українська архітектурна та мистецька спадщина зарубіжжя

Архітектурні споруди й монументальні пам'ятники на честь вшанування пам'яті діячів української культури були встановлені за кошти, які збирала українська громада кожної з країн, створюючи тимчасові фонди для одержання благодійних внесків. Останнім часом до увічнення видатних діячів за кордоном долучаються українські посольства у країнах

зарубіжжя. Так, наприклад, у 2008 році за рахунок коштів, передбачених у державному бюджеті за програмою «Заходи щодо підтримки зв'язків з українцями, які проживають за межами України» споруджено: пам'ятник Івану Мазепі у м. Бендери (Придністровський регіон Республіки Молдова); відкрито меморіальні дошки видатним українцям: Ярославу Стецьку і Ярославі Стецько в Мюнхені (Німеччина), Олені Телізі — у м. Подєбради (Чехія), Маркові Вовчку, Івану Франку, Василю Сухомлинському, Паїсію Величковському у Кишиневі (Молдова) на будинках навчальних закладів, які названі іменами зазначених відомих осіб, Олександрові Митраку — у с. Кленова Свідницького району (Словаччина); встановлено меморіальні дошки на будинках, де розміщувалися перші Посольства УНР у Копенгагені (Данія) та Софії (Болгарія)⁴⁰.

Зазначимо, що на сьогодні у 32 країнах світу встановлено 85 пам'ятників українському поету, мислителю, митцю Т.Г. Шевченку як символу об'єднання українців по всьому світу. Останні пам'ятники українському генію встановлені у 2015 році. Присвячені вони 200-річчю поета, яке широко відзначалося українськими громадами в усіх країнах світу на тлі засудження агресії Росії проти України й обурення ганебними діями країни-агресора проти свободи незалежної Української держави, співцем якої був Тарас Шевченко. Можна констатувати, що у світі це єдиний поет і митець, на честь якого споруджена така кількість пам'ятників за кордоном⁴¹.

Меморіали в пам'ять про жертв Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні, який нині визнаний Голодомором-геноцидом 32 державами світу та Європейським Союзом, встановлювались українською діаспорою, а згодом і представниками посольств України. На сьогодні їх налічується 29, і встановлені вони у 16 країнах світу⁴².

Пам'ятники та меморіальні дошки на честь видатних діячів науки та культури України — М. Грушевського, І. Франка, Лесі Українки, І. Пулюя, П. Куліша, В. Стефаніка та інших представників української інтелектуальної еліти — встановлені в багатьох країнах світу завдяки діяльності українських діаспорних організацій та за рахунок благодійників.

Монументальні пам'ятники, споруджені за кордоном, мають власну історію та відтворюють певні періоди політичної та економічної взаємодії країн. Їх встановлення віддзеркалює процеси розвитку дипломатичних та інституціональних відносин між Україною та країнами зарубіжжя.

Пам'ятки сакральної архітектури

Пам'ятки архітектури — це вид пам'яток, які характеризують загальний розвиток та культуру народу. До них належать окремі споруди, групи

будівель, містобудівні утворення, ансамблі чи комплекси часто у сполученні з пам'ятками монументального мистецтва. Характер їх архітектури, композиційна та стилістична цілісність, соціальні й функціональні чинники, які впливають на образ архітектурного твору, технічний рівень виконання та багато інших прямих і опосередкованих аспектів разом з історико-архітектурним середовищем та природним оточенням складають наукову, художньо-естетичну, історичну, етнографічну цінність цього виду об'єктів. Тому, за визначенням ІКОМОС, пам'яткою вважається архітектурна споруда або частина її, що збереглася, і територія з усім оточенням, нерухомими чи рухомими цінностями, котрі з нею пов'язані.

Однією з проблем, які постають при розгляді об'єктів архітектурної спадщини, є збереження сакральних споруд як пам'яток. Проблема полягає в тому, що діючі церкви в західних країнах не підпадають під категорію пам'яток. Такими вважаються тільки споруди, що втратили своє релігійне призначення, покинуті та потребують реставрації. Тому, при розгляді церков, костьолів, молитовних будинків, побудованих українцями за кордоном, слід зважати на час їх побудови (перші церкви, які з'явилися на території), а також на їх архітектурну та мистецьку цінність. Так, до Реєстру національної спадщини Канади в категорії пам'яток історії включена українська церква св. Михаїла (УГКЦ) у пров. Манітоба, споруджена 1897 р. — одна із вцілілих дерев'яних церков зразка буковинської архітектурної традиції; Українська католицька церква Непорочного зачаття св. Діви Марії у пров. Манітоба, збудована у 30-х роках ХХ ст. за проектом архітектора Пилипа Руга (збудував понад 30 церков у США та Канаді), Українська католицька церква Воскресіння Христового за адресою 1106 Фікст Стрит, м. Дофін, пров. Манітоба, зведена у 30-х рр. ХХ ст., за проектом архітектора П. Руга, розписана у 1950-х рр. українським митцем Т. Бараном⁴³. Однак такі випадки включення церков до Національних реєстрів культурної спадщини доволі поодинокі. У більшості країн цей пласт культурної спадщини потребує окремого дослідження й популяризації.

Загалом, пам'ятки сакральної архітектури перебувають під опікою українських громад. Так, велике значення для української діаспори Америки має Церква-монумент св. Андрія Первозванного, збудована в пам'ять про борців за волю України та жертв Голодомору 1932–33 років в Україні. Церкву-монумент спроектував у м. Саут Баунд-Брук канадський архітектор українського походження Ю. Кодак⁴⁴.

Автором сакральних споруд у США став один із відомих архітекторів Америки, виходець з України А. Осадца. Найбільше уваги присвятив спорудженню на північноамериканському континенті українських церков. Його авторству належить собор Святого Юра в центрі Нью-Йорка,

церква Святого Миколи в Пасейку, дерев'яний храм Святого Володимира в Глен Спей⁴⁵.

Не можна не згадати тут і участі українських майстрів живопису у справі монументального розпису. Розписи церков у місцях поселення українців виконувала ціла плеяда митців, серед яких найбільш знаними були С. Гординський (США); П. Андрусів (йому належить розпис Української греко-католицької церкви св. Йосафата у Філадельфії)⁴⁶; І. Денисенко; М. Білінський, як і скульптор С. Литвиненко, який різьбив іконостаси⁴⁷. Вагомий внесок у розвиток монументального мистецтва за кордоном зробили П. Холодний (молодший) (США), Т. Баран (Канада), Ю. Мокрицький (Канада). Всі вищезгадані сакральні споруди мають бути віднесені до української культурної спадщини.

Прикладом захисту пам'яток може слугувати діяльність української громади в Канаді, яка опікується збереженням церкви св. Михаїла у м. Гордентон, побудованої у 1897 р.⁴⁸, української православної церкви Святої Трійці у Вінніпезі. З архітектурних споруд м. Торонто помітні церква Пресвятої Евхаристії в українському модерному стилі (архітектор Р. Жук, розмалювання М. Левицького), церква св. Миколая з поліхромією у традиційному візантійському стилі (митець І. Дикий) і церква св. Володимира (митець М. Дмитренко) та багато інших⁴⁹.

Визначення нерухомих пам'яток української історії та культури на теренах інших країн

Країни зарубіжжя, де перебувають пам'ятки української історії та культури, мають власні системи поцінування пам'яток. Зауважимо, що територіальне розміщення пам'яток на теренах інших країн підпадає під дію ухваленого в них національного законодавства у сфері захисту культурної спадщини. За такої умови кожна з країн опікується збереженням саме національної культурної спадщини. Тому, для збереження нерухомих пам'яток української історії та культури за законами певної країни, для отримання належного захисту, необхідно залучення значного інформаційного ресурсу.

При вирішенні міждержавних питань з поцінування пам'яток слід передовсім узгодити і привести до тотожності термінологічний апарат. Оскільки ми розглядаємо пам'ятки української культурної спадщини за кордоном, то і термінологію слід вживати таку, яка прийнята у країні розташування пам'ятного об'єкта. Це пов'язано з можливим подальшим включенням таких пам'яток до національних реєстрів країн їх перебування.

Наприклад у Канаді на законодавчому рівні у реєстр культурної спадщини країни занесено «Українське село» біля Едмонтона (пров.

Альберта). «Нашадки перших українських переселенців вирішили зберегти національний побут, який був притаманний піонерам еміграції до Канади. На початку 1970-х років було засновано Товариство Села української культурної спадщини. За певний період на територію села було перенесено 18 будівель. Село відтворює життя українських поселень від 1891 року до початку 1930-х років. В 1975 році музей став власністю провінційного уряду Альберти і далі розвивався за програмою «ранні українські поселення в східно-центральної Альберти до 1930-го року». Альбертський відділ охорони історичних пам'яток проводив інтенсивні наукові дослідження, реставрував та облаштував кілька десятків будівель, перенесених на територію села»⁵⁰.

У США з 1999 року відкритий скансен «Парк Україна» (Park Ukraina) на території Герін регіонального парку (Garin Regional Park) в Гейворді (Hayward), штат Каліфорнія. Він заснований на місці колишньої садиби православного священника Агапія Гончаренка (1832–1916) та його дружини Альбіни. Цей мальовничий терен садиби Гончаренків зареєстровано як Історичну пам'ятку Каліфорнії під № 1025. При вході до парку розташований кам'яний пам'ятник із меморіальною дошкою, на якій зазначено, що це колишня садиба й місце поховання Гончаренків. Водночас згадується, що Агапій Гончаренко — це перший свідомий українець, який прибув до Америки 1865 року. Задум заснування парку виник 1966 року під час зборів Українського Координаційного Комітету в Сан-Франциско. Найбільш активними в цій справі були Е. Черепенко, П. Мисько, М. Цар, Ю. Олійник⁵¹.

Суттєвою проблемою у процесі поцінування пам'яток за кордоном постає хронологічне визначення події, яка стосується конкретного об'єкта. У зарубіжних країнах встановлені певні хронологічні межі (від 50 до 75 років), які використовуються при наданні історичному об'єкту статусу пам'ятки. Тому певна кількість об'єктів, які вважаються пам'ятками для українців, із плином часу можуть бути знищені з причин суто утилітарних у результаті нової забудови. Тому при виокремленні пам'яток історії та культури серед інших об'єктів, створених українською громадою за кордоном, слід визначити хронологічні межі, за якими об'єкт набуває якостей пам'ятки історії та культури.

Дослідження й виявлення пам'яток української культури, які пов'язані з вихідцями з України, визначними діячами української еміграції та діаспори, потребують підготовки спеціальних фахівців-дослідників у сфері пам'яткознавства та в наукових галузях історії, архітектури, мистецтва. Виклики щодо збереження культурної спадщини за кордоном стосуються проблеми підготовки фахівців у галузі реставрації та консервації нерухомих пам'яток, зокрема споруд та культових об'єктів

перших переселенців на терени зарубіжних країн, особливо на американські континенти. Крім того, реставрації вимагають надгробки, встановлені на могилах представників української діаспори.

Висновки

У незалежній Україні постає нагальна необхідність віддати належне нашим співвітчизникам, які упродовж тривалих років зберігали свою українську ідентичність, залишаючись за межами держави. Як написав один з ініціаторів створення українського села поблизу Чикаго (США) Пилип Демус: «Все це — докази духовної витривалості, сили українців у боротьбі за утвердження своїх релігійних і національних почуттів. Ми прибули до цієї країни голіруч, убогі. Коли стали заможними, взялися за розбудову нашого громадського життя. Внаслідок цих, так би мовити, альтруїстичних почуттів постали церква святих Володимира і Ольги, величний культурний осередок, ряд громадських і церковних інституцій. Нам держава не дала субсидій, все це ми надбали розумом і працею своїх рук»⁵².

У сучасний період важливо налагоджувати контакти, створювати необхідні умови для об'єднання українців у сучасному світі. Позитивний досвід розвитку співпраці у сфері культури надала Канада. 24 березня 2011 у провінції Онтаріо законодавчий орган одноголосно ухвалив законопроект № 155, згідно з яким щороку 7 вересня оголошується днем Української Спадщини. Як зазначається у законі: «День Української Спадщини надає особливу можливість визнати ту роль, яку відіграла Онтаріо для прийдешніх поколінь українців, які шукають кращого життя в Канаді, та святкування внеску українських канадців і багатьох громад і верств суспільства в нашому краї і нашій країні»⁵³.

Виявлення та поцінування пам'яток української культури, створеної не одним поколінням українців на батьківщині й за кордоном, дозволяє розширити наші знання про внесок українців у світову культуру, розбудову своєї держави, досягнення в усіх сферах життя. Підвищення інтересу суспільства до своїх витоків, осмислення історичного досвіду, набутого українським народом у минулому, стимулює дослідження історії культури, актуалізує потребу суспільства у вивченні й пізнанні життя й діяльності українців в Україні і за кордоном.

Системне збереження історичних об'єктів неможливе без їх реєстрації, класифікації і систематизації, що є необхідною умовою й інструментом їх збереження. Досить перспективним є інформаційний потенціал історичних пам'яток, систематизований за певними ознаками, параметрами й напрямками політичного, економічного, матеріально-технічного, соціально-культурного розвитку суспільства певних історичних періодів.

Завдяки зверненню до сучасної концепції збереження культурної спадщини, яка сформувалась у світовій практиці, а також розробок науковців Інституту історії України НАН України щодо методики визначення та систематизації пам'яток⁵⁴, можливе практичне їх застосування для реалізації програм із дослідження, поцінування, оптимізації використання української культурної спадщини за кордоном. Розробка наукових тем, підготовка наукових і науково-популярних праць, видання каталогів і фотоальбомів, путівників, створення тематичних туристичних маршрутів, присвячених життю й діяльності видатних українців за кордоном, будуть сприяти вирішенню питань збереження української культурної спадщини, підвищать значення громадських інституцій у здійсненні позитивних зрушень у сфері культури.

Духовне відродження України відбувається всупереч военній агресії РФ, яка намагається загальмувати та перервати процес формування національної свідомості українців. Збройна агресія РФ на територію незалежної держави з 2014 року, а особливо повномасштабне вторгнення військ РФ в Україну 24 лютого 2022 року, спричинило масштабні руйнування на теренах українських міст і сіл. Тортури та вбивство мирних громадян України й цілеспрямоване знищення її цивільної інфраструктури викликало різке обурення громадськості багатьох країн російською політикою геноциду та негативне, відразливе ставлення до символів російської, так званої, культури. Розпочалася хвиля руйнації пам'яток, які пов'язані з носіями російського нарративу, як з мітками імперського впливу й тиску на національні культури інших народів. Натомість до пам'яток, пов'язаних з українською історією та культурою, виявляють значний інтерес, ставляться прихильно й поважно, що стало проявом підтримки боротьби українського народу за свободу й незалежність.

---

¹ Конвенція ЮНЕСКО «Про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини» від 16.11.1972 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_089#Text

² Закон України «Про охорону культурної спадщини» від 08.06. 2000 р. № 1805-III. *Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2000, № 30, ст. 333*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text>

³ Кот С. Повернення і реституція культурних цінностей у політичному і культурному житті України (XX — поч. XXI ст.). К., 2020. 1020 с.

⁴ Горбик В., Катаргіна Т., Герасимчук В. Культурна спадщина України на теренах зарубіжних країн: проблеми дослідження і збереження. К., 2005. С. 187–209; Горбик В., Даниленко В., Денисенко Г., Катаргіна Т. Українська культурна спадщина у Російській Федерації. К., 2011. 275 с.; Денисенко Г. Культурна спадщина у формуванні історичної пам'яті. К., 2018. 318 с.; Денисенко Г.Г. Збереження пам'яток воєнної історії в Україні і за кордоном в 20-ті роки ХХ ст. *Краєзнавство*. 2008. № 1–4. С. 153–166; Катаргіна Т. Теоретичні і методологічні принципи визначення та ідентифікації нерухомих пам'яток

української культури за кордоном. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей*. 2014. Вип. 19. С. 244–256; Катаргіна Т.І., Колибанова К.В. Збереження пам'яток історії Другої світової війни на теренах зарубіжних країн. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей)*. 2004. № 26. С. 379–395; Культурна спадщина в контексті «Зводу пам'яток історії та культури України». Голова ред. кол. В.А. Смолій. К., 2015. 486 с.; Кот С. Повернення і реституція культурних цінностей у політичному і культурному житті України (ХХ — поч. ХХІ ст.). К., 2020. 1020 с.; Гріффен Л.О., Титова О.М. Пам'яткознавство: основні напрями досліджень. *Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр.* 2016. Вип. 9. С. 7–12; Пекарська Л., Федорова Л. «Хто ми? Чий ми діти? Хто були наші предки? (До 140-річчя від дня народження і 60-річчя від дня смерті Вадима Щербаківського). *Краєзнавство*. 2016. № 3–4. С. 220–240.

⁵ Трошинський В., Шевченко А. Українці в світі. К., 1999. 352 с.; Цілісність українського культурного простору: культура діаспори. *Культурологія: теорія та історія культури: Навчальний посібник*. За ред. І.І. Тюрменко, О.Д. Горбула К., 2004. 368 с.; Мистецтво української діаспори. Гол. ред. О. Федорук. К. 1999. 382 с. (Повернуті імена; Вип. 1); Федорук О. Лицар танцю: До 100-річчя від дня народж. видат. хореографа Василя Авраменка. *Українська культура*. 1995. № 5–6. С. 15–17.

⁶ Геврик Т. Острів сліз. Національний музей імміграції США. *Пам'ятки України: історія та культура*. 1994, № 3–6. С. 17–21; Vynar L.R. Preservation of the Cultural Heritage: Ukrainian Archives, Libraries and Museums in the United States («Збереження культурної спадщини: українські архіви, музеї та бібліотеки у Сполучених Штатах»). Kent: Centre for the study of Ethnic Publications and Cultural Institutions, Kent State University, 1995. 34 p.; Винар Л. Українське історичне товариство з перспективи 35 років (1965–2000). *Український історичний журнал*. 2001. № 1. С. 121–133; Його ж. Михайло Ждан (1906–1975). *Мій життєпис*. Клівленд, 1973. С. 88–100; Marunchak M. The Ukrainian Canadians: a history = L'histoire des ukrainiens-canadiens. 2 ed. Winnipeg; Ottawa: Ukrainian Academy of Arts and Sciences in Canada, 1982. 970 p.

⁷ Закордонне українство: засоби масової інформації, заклади освіти, пам'ятки культури. Довідник. К., 2004. Частина 1. С. 106.

⁸ Новикова Е. Довженко возвращается в Берлин. *Русская Германия*. URL: http://www.rg-rb.de/2001/38/b_4.shtml

⁹ Балабок О. Римське щастя Миколи Гоголя. *Культурологічний проект часопису «Українська культура»*. 2009. № 1. С. 36, 39.

¹⁰ Пам'ятні місця. Енциклопедія життя і творчості Лесі Українки. URL: <http://www.l-ukrainka.name/uk/Gallery/MemPlaces.html>; Гантер Е. Італійська вілла Лесі Українки. URL: <https://nspu.com.ua/novini/italijska-villa-lesi-ukrainki/>

¹¹ Лучканін В. Соломія Крушельницька та Італія. *День*. № 198, 15 листопада 2006.

¹² Крушельницька Соломія Амвросіївна (1872–1952), українська оперна співачка. URL: <http://library.alfa-inet.net/pro-nas/struktura-biblioteki/506-vidatny-persony-krushelnitska-solomiya.html>

¹³ Борщ М. Геній національного танцю. *Нова доба*. 23 березня 2015. URL: <https://novadoba.com.ua/198124-geniy-nacionalnogo-tancyu.html>

¹⁴ Олександр Архипенко. *Народжені Україною. Меморіальний альманах: У 2-х т. К.*, 2002. Т. 1. С. 108–109.

¹⁵ У Берліні встановили пам'ятну дошку на місці першого посольства України. Укрінформ. 21.12.2019. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2843043-u-berlini-vstanovili-pamatnu-dosku-na-misci-persogo-posolstva-ukraini.html>

¹⁶ Догляд за місцями поховань видатних українців у світі: хто і де? *Українська правда*. URL: <http://www.istpravda.com.ua/tags/tag>

¹⁷ У Млинах вшановано пам'ять отця Михайла Вербицького — автора Державного Гімну України. Перемисько Варшавська Архієпархія УГКЦ. URL: <http://www.cerkiew.pazwa.pl/?p=3336>

¹⁸ У Вільнюсі вшанували українського вченого Якова Головацького. Укрінформ. 2019. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/2699220-u-vilnusi-vsanuvali-ukrainskogo-vcenogo-akova-golovackogo.html>

¹⁹ Цвинтар на Волі у Варшаві. URL: http://unknownwar.info/_1132/

²⁰ Горбик В.О., Денисенко Г.Г. Видатні українці в зарубіжному світі: Некрополь. Спадщина. *Праці НДІ пам'яток охоронних досліджень*. URL: <http://www.spadshina.org.ua/index.php?sID=54&itemID=668>

²¹ Сушинський Б. Гетьман Мазепа: Повернення до Батурина. URL: http://www.kozatstvo.net.ua/ru/publications/uk_r.php?d=a&i=1005

²² Рендюк Т.Г. Пилип Орлик: молдовські та румунські шляхи. Чернівці, 2013. С. 147.

²³ Пам'ятник та меморіальна дошка українському гетьману Пилипу Орлику: Ukrainian places all over the world: <http://ukrainianplaces.com/ievropa/shveciya/kristianstad/pamyatnik-ta-memorialna-doshka-ukrayinskomu-getmanu-pilipu-orliku>

²⁴ Власенко В. З історії встановлення пам'ятника М. Драгоманову в Софії. Сумський історичний портал. URL: <http://history.sumynews.com/xx/1929-1938-rosijska-radyanizatsiya-i-ukrajinska-vidpovid/item/572-z-istorii-vstanovlennia-pamiatnyka-m-drahomanovu-v-sofii.html>

²⁵ Щербаківський В. Пам'яті Василя Григоровича Кричевського. Лондон: Накладом Української видавничої спілки, 1954. С. 55. URL: http://uartlib.org/downloads/Sherbakivskiy_VasylKrychevskiy_uartlib.org.pdf

²⁶ Кричевський Василь Григорович. Музей мистецької родини Кричевських. Будинок Кричевського-Лебішака. URL: <http://krychevsky-family.opishne-museum.gov.ua/home/krychevsky-lebishak/14-krychevski/66-krychevskiy-vasyl-hryhorovych>

²⁷ Україна між перемогами і поразками. Де спочине прах Коновальця? URL: <https://uahistory.co/book/ukrwinlose/11.html>

²⁸ Уход за местами захоронений выдающихся украинцев в мире: кто и где? Аргумент. URL: <https://argumentua.com/stati/ukhod-za-mestami-zakhoroneni-vydayushchikhsya-ukraintsev-v-mire-kto-i-gde>

²⁹ Б'єрнелъва — місце загибелі українців у Норвегії. Мартиролог 1939–1945. URL: https://vbz.martyrology.org.ua/return/render_article.php?id=81

³⁰ Уход за местами захоронений выдающихся украинцев в мире: кто и где? Аргумент. URL: <https://argumentua.com/stati/ukhod-za-mestami-zakhoroneni-vydayushchikhsya-ukraintsev-v-mire-kto-i-gde>

³¹ Любовец О.М. Місця пам'яті: інструменталізація поняття. *Національна та історична пам'ять : Зб. наук. праць*. 2012. Вип.5. С. 111. URL: <http://www.memory.gov.ua/sites/default/files/userupload/zbirnyk5.pdf>

³² Денисенко Г.Г. Культурна спадщина у формуванні історичної пам'яті. К.: Інститут історії України НАН України, 2018. С. 21.

³³ Денисенко Г. Вказ. праця.

³⁴ Веденєєв Д., Шевченко С. Українські Соловки. К., 2001. С. 39, 69.

³⁵ Денисенко Г. Українська інтелігенція на Соловках (репресоване відродження). *Розстріляне Відродження. Українська культурна спадщина у Російській Федерації*. К., 2011. С. 141.

³⁶ Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії. Т. 1. К., 1997. С. 28–29.

³⁷ Веденєєв Д., Шевченко С. Українські Соловки. К., 2001. С. 69.

³⁸ Олег Ольжич (1907–1944). Біографія. Українська література. URL: <http://www.ukrlitno.com.ua/oleg-olzhich-biografiya/>

³⁹ Івасюк Олесь. Целленбау: місце, де було ув'язнено Бандеру та Європу. Українська правда. URL: http://www.istpravda.com.ua/articles/2014/07/21/143780/view_print/; The Soviet special camp № 7 /№ 1 1945–1950/ URL: <https://web.archive.org/web/20150924110419/http://www.stiftung-bg.de/gums/en/geschichte/speziellager/spezial01.htm>

⁴⁰ Українська громада в країнах світу. Закордонні українці. Сайт Міністерства закордонних справ України. URL: <http://mfa.gov.ua/ua/about-ukraine/ukrainians-abroad>; Від Аргентини до Казахстану. Де встановлено пам'ятники видатним українцям. Українська правда. Історична правда. URL: <http://www.istpravda.com.ua/short/2010/12/8/8122/>

⁴¹ Катаргіна Т.І. Пам'ятники на честь генія українського народу Т.Г. Шевченка в країнах світу. *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. 2023. Вип. 27. С. 281–282.

⁴² Катаргіна Т. Скрижалі скорботи. Закордонні пам'ятки жертвам Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. *Краєзнавство*. 2013. Вип. 4. С. 78–79.

⁴³ Кизим Ю. Дані щодо об'єктів культурного надбання українців в Канаді. Біла книга. URL: <http://www.ukrainianworldcongress.org/UserFiles/File/Culture/BilaKnyha.pdf>

⁴⁴ Кардаш П., Кот С. Українці в світі: Книга-альбом. Київ, Мельборн: Фортуна, 1995. 423 с.

⁴⁵ Українська культура. Українські архітектори за кордоном URL: <http://k-ua.net/>

⁴⁶ Мистецтво української діаспори. Повернуті імена: 36 статей. Ред. О. Федорук, Д. Степовик, В. Врублевська, М. Коць. К., 1998. 382 с.

⁴⁷ Мудрак М. Образотворче мистецтво. Енциклопедія української діаспори. URL: http://eudusa.org/index.php?title=Fine_Arts

⁴⁸ Кардаш П., Кот С. Українці в світі: Книга-альбом. Київ, Мельбурн: Фортуна, 1995. С. 194.

⁴⁹ Кардаш П., Кот С. Вказ. праця. С. 198, 204–209, 213–214.

⁵⁰ Зборовський А. Українське село Канади. *Українська газета*. 12 (60) / 30 березня — 5 квітня 2006 рік.

⁵¹ Парк Україна. Енциклопедія української діаспори. URL: http://eudusa.org/index.php?title=Park_Ukraina

⁵² Демус П. Українське село в Америці. *Українська культура*. 1993. № 8 (846).

⁵³ Ukrainian Heritage Day. URL: <http://www.ucc.ca/wp-content/uploads/2011/08/Ukrainian-Heritage-Day-Program.pdf>

⁵⁴ Теоретичні та науково-практичні засади підготовки статей про пам'ятки історії до «Зводу пам'яток історії та культури України», К., 2011. 272 с.

REFERENCES

1. Balabko, O. (2009). Ryske shchastia Mykoly Hoholia. *Kulturolohichniy proekt chasopysu Ukrainska kultura*, 1, 36, 39 [in Russian].
2. Demus, P. (1993). Ukrainse selo v Amerytsi. *Ukrainska kultura*, 8 (846) [in Ukrainian].
3. Denysenko, H.H. (2018). *Kulturna spadshchyna u formuvanni istorychnoi pamiaty*. Kyiv [in Ukrainian].
4. Denysenko, H. (2011). Ukrainka intelihentsiia na Solovkakh (represovane vidrodzhennia) Rozstriliane Vidrodzhennia. *Ukrainska kulturna spadshchyna u Rosiiskii Federatsii*. Kyiv [in Ukrainian].
5. Denysenko, H.H. (2008). Zberezheniia pamiatok voiennoi istorii v Ukraini i za kordonom v 20-ti roky XX st. *Kraieznavstvo*, 1–4, 153–166 [in Ukrainian].
6. Fedoruk, O. (1995). Lytsar tantsiu: Do 100-richchia vid dnia narodzh. vydat. khoreohrafa Vasylia Avramenka. *Ukrainska kultura*, 5–6, 15–17 [in Ukrainian].

7. Hevryk, T. (1994). Ostriv sliz. Natsionalnyi muzei immihratsii SShA. *Pamiatky Ukrainy: istoriia ta kultura*, 3–6, 17–21 [in Ukrainian].
8. Horbyk, V.O., & Denysenko, H.H. (2008). Vydatni ukraintsi v zarubizhnomu sviti: Nekropol. Spadshchyna. Pratsi NDI pamiatkookhoronnykh doslidzhen. <http://www.spadshina.org.ua/index.php?sID=54&itemID=668> [in Ukrainian].
9. Horbyk, V., Katarhina, T., & Herasymchuk, V. (2005). *Kulturna spadshchyna Ukrainy na terenakh zarubizhnykh krain: problemy doslidzhennia i zberezhennia*. Kyiv [in Ukrainian].
10. Hriffen, L.O., & Tytova, O.M. (2016). Pamiatkoznavstvo: osnovni napriamy doslidzhen. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, 9, 7–12 [in Ukrainian].
11. Ivasiuk, O. (2014) Tsellenbau: mistse, de bulo uviazveno Banderu ta Yevropu. *Ukrainska pravda*. http://www.istpravda.com.ua/articles/2014/07/21/143780/view_print/ [in Ukrainian].
12. Kardash, P., & Kot, S. I. (1995). *Ukraintsi v sviti: Knyha-albom*. Kyiv, Melborn: Fortuna [in Ukrainian].
13. Katargina, T.I. (2023). Pamiatnyky na chest henii ukrainskoho narodu T.H. Shevchenka v krainakh svitu. *Ukraina XX stolittia: kultura, ideolohiia, politykaiu*, 27, 281–282 [in Ukrainian].
14. Katargina, T. (2013). Skryzhali skorboty. Zakordonni pamiatky zhertvam Holodomoru 1932–1933 rr. v Ukraini. *Kraieznavstvo*, 4, 65–79 [in Ukrainian].
15. Katargina, T. (2014). Teoretychni i metodolohichni pryntsyropy vyznachennia ta identyfikatsii nerukhomykh pamiatok ukrainskoi kultury za kordonom. *Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka*, 19, 244–256 [in Ukrainian].
16. Katargina, T.I., & Kolybanova, K.V. (2004). Zberezhennia pamiatok istorii Druhoi svitovoi viiny na terenakh zarubizhnykh krain. *Istoriia Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty*, 26, 379–395 [in Ukrainian].
17. Kot, S. I. & Nestulia, O.O. (1996). *Ukrainski kulturni tsinnosti v Rosii: persha sprobna povernennia*. Kyiv [in Ukrainian].
18. Kovtun, H.K., Voinalovych, V.A., & Danyiuk, Yu.Z. (1992). Masovi nezakonnii represii 20-kh — pochatku 50-kh rokiv na Poltavshchyni. *Reabilitovani istoriieiu*. Kyiv–Poltava [in Ukrainian].
19. Krychevskiyi Vasyl Hryhorovych. Muzei mystetskoi rodyny Krychevskykh. Budynok Krychevskoho-Lebishchaka. <http://krychevsky-family.opishne-museum.gov.ua/home/krychevsky-lebishak/14-krychevski/66-krychevskiyi-vasyl-hryhorovych> [in Ukrainian].
20. Kyzym Yu. Dani shchodo obektiv kulturnoho nadbannia ukraintsiiv v Kanadi. Bila knyha. <http://www.ukrainianworldcongress.org/UserFiles/File/Culture/BilaKnyha.pdf> [in Ukrainian].
21. Liubovets, O.M. (2012). Mistsia pamiaty: instrumentalizatsiia poniattia. *Natsionalna ta istorychna pamiat*, 5, 111 <http://www.memory.gov.ua/sites/default/files/userupload/zbirnyk5.pdf> [in Ukrainian].
22. Luchkanin, V. (2006). Solomiia Krushelnytska ta Italiia. *Den*, 198 [in Ukrainian].
23. Marunchak, M. (1982). *The Ukrainian Canadians: a history*. Winnipeg; Ottawa: Ukrainian Academy of Arts and Sciences in Canada [in English].
24. Mudrak, M. Obrazotvorche mystetstvo. Entsyklopediia ukrainskoi diaspory. http://eudusa.org/index.php?title=Fine_Arts [in Ukrainian].
25. *Mystetstvo ukrainskoi diaspory. Povernuti imena*. (1998). Kyiv [in Ukrainian].
26. Novykova, E. Dovzhenko vozvrashchaetsia v Berlyn. Russkaia Hermanyia. URL: http://www.rg-rb.de/2001/38/b_4.shtml [in Russian].
27. Pekarska, L., & Fedorova, L. (2016). Khto my? Chyi my dity? Khto buly nashi predky? (Do 140-richchia vid dnia narodzhennia i 60-richchia vid dnia smerti Vadyma Shcherbakivskoho). *Kraieznavstvo*, 3–4, 220–240 [in Ukrainian].

28. Rendiuk, T.H. (2013). *Pylyp Orlyk: moldovski ta rumunski shliakhy*. Chernivtsi [in Ukrainian].
29. Shcherbakivskiy, V. (1954). *Pamiati Vasylia Hryhorovycha Krychevskoho*. London http://uartlib.org/downloads/Sherbakivskiy_VasylKrychevskiy_uartlib.org.pdf [in Ukrainian].
30. Sushynskiy, B. Hetman Mazepa: Povnennia do Baturyna. http://www.kozatstvo.net.ua/ru/publications/uk_r.php?d=a&i=1005 [in Ukrainian].
31. Troshchynskiy, V., & Shevchenko, A. (1999). *Ukrainci v sviti*. Kyiv [in Ukrainian].
32. Varvartsev, M.M. (1969). Ahapii Honcharenko — pioner ukrainskoi emihratsii v SShA. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 6, 115–119 [in Russian].
33. Viedienieiev, D., & Shevchenko, S. (2001). *Ukrainski Solovky*. Kyiv [in Ukrainian].
34. Vlasenko, V. Z istorii vstanovlennia pamiatnyka M. Drahomanovu v Sofii. Sums'kyi istorychnyi portal. <http://history.sumynews.com/xx/1929-1938-rosijska-radyanizatsiya-i-ukrajinska-vidpovid/item/572-z-istorii-vstanovlennia-pamiatnyka-m-drahomanovu-v-sofii.html> [in Ukrainian].
35. Vynar, L.R. (1995). *Preservation of the Cultural Heritage: Ukrainian Archives, Libraries and Museums in the United States*. Kent: Centre for the study of Ethnic Publications and Cultural Institutions, Kent State University [in English].
36. Vynar, L. (2001). Ukrainske istorychne tovarystvo z perspektyvy 35 rokiv (1965–2000). *Ukrainskyi istorychnyj zhurnal*, 1, 121–133 [in Ukrainian].
37. Zborovskiy, A. (2006). Ukrainske selo Kanady. *Ukrainska hazeta*, 12 (60) [in Ukrainian].